

הדף השבועי של
אוניברסיטת בר-אילן
הגיליון
ה-1500
פרשת מקץ, שבת חנוכה, תשפ"ג

בס"ד

1500 שבתות, מאות כותבים
ורבבות של קוראים נאמנים.

עלו והצליחו!

- מר מיכאל יסלזון יו"ר חבר הנאמנים
- מר שלמה זוהר יו"ר ועדת הקבע
- פרופ' אריה צבן נשיא
- פרופ' אמנון אלבק רקטור
- מר זהר ינון מנכ"ל ומשנה בכיר לנשיא

אוניברסיטת בר-אילן מברכת את מפעל "הדף השבועי", מפעל משותף לפקולטה למדעי היהדות ולשכת רב הקמפוס, ביוזמת חתן פרס ישראל הרב פרופ' דניאל שפרבר ובהובלת דיקן הפקולטה למדעי היהדות פרופ' שמואל רפאל, דיקני הפקולטה למדעי היהדות לדורותיהם והרב שלמה שפר, רב הקמפוס לרגל 30 שנה של תורה, מדע ותרבות ישראל (תשנ"ג-תשפ"ג) פרי הגותם של מיטב חוקרי אוניברסיטת בר-אילן.

מחיר מציאה – על החבאת הגביע ועל מציאת אשמים

פרופ' יונתן גרוסמן

ראש המחלקה לתנ"ך, אוניברסיטת בר-אילן

למחרת הסעודה המשותפת של אחי יוסף עם אחיהם המחופש לשליט המצרי, הם יצאו לדרכם לארץ כנען, עם מזון רב, אך גם עם כסף וגביע שהחביא יוסף באמתחותיהם. עוד לפני שהספיקו להרחיק מהעיר, רדף אחריהם האיש האחראי על בית יוסף, הטיח בהם האשמת גניבה ומצא את הגביע "שנגנב" באמתחת בנימין.

נדמה שהצדק עם הפרשנים הטוענים שהאחים לא חשדו באמת בבנימין שהוא גנב את הגביע (למשל רש"י וספורנו על אתר). כזכור, יוסף החביא בשקי האחים כולם גם את כסף שברם, כי כך שבשעה שהאיש אשר על בית יוסף פתח את שקיהם וחפש את הגביע הגנוב הם ראו – כל אחד בתורו – שבשקו שלו מצוי גם כסף שנלקח מהארמון המצרי. מאחר שכל אחד ידע שהוא לא גנב כסף זה, סביר להניח שכאשר התגלה הגביע באמתחת הצעיר, לצד כספו, ברור היה לכולם שהוא לא גנב את הגביע.

ראיה נוספת לכך עולה מתוך הערה מבריקה של אברבנאל. הוא שם לב לכך שיהודה הקפיד שלא לומר שבנימין 'גנב' את הגביע, אלא רק שהגביע 'נמצא' אצלו: "הַגִּבְעִים לְאֶדְנִי גַם אֶנְחֶנּוּ גַם אֲשֶׁר נִמְצָא הַגִּבְעִי בְיָדוֹ" (מד: טז). לדעת אברבנאל, יהודה רמז בכך שהוא מבין שאין מדובר במעשה גניבה, אלא רק ב'מציאת' הגביע באמתחת אחיו הצעיר. הדבר המעניין הוא שגם יוסף שיתף פעולה עם סמנטיקה זו. מתאים היה שיוסף יאמר 'האיש אשר גנב את הגביע', אך גם הוא אמר: "הָאִישׁ אֲשֶׁר נִמְצָא הַגִּבְעִי בְיָדוֹ הוּא יְהוּדָה לִי עֶבֶד" (מד: יז), ובכך, כאמור, שיתף פעולה עם הסמנטיקה של יהודה ורמז שאכן מדובר בעלילה.³

הערתו של אברבנאל פותחת פתח לאחת מדרכי העיצוב של היחידה שלפנינו – למעקב אחר המילה 'נמצא'. מילה זו חוזרת ביחידה קטנה זו באינטנסיביות יוצאת דופן ודורשת תשומת לב. היא משולבת באופן מופתי בסיפור; ארבע פעמים בסצנת חיפוש הגביע ומציאתו, ועוד ארבע פעמים בדיאלוג שבין יהודה ליוסף לאחר שיבתם למצרים:⁴

הוּן כֶּסֶף אֲשֶׁר מִצְאוֹ בְּפִי אִמְתַּחֲתֵינוּ הִשִּׁיבֵנוּ אֵלָיו... אֲשֶׁר יִמְצָא אֹתוֹ מֵעֶבְדֶיךָ וְיָמַת... אֲשֶׁר יִמְצָא אֹתוֹ יְהוּדָה לִי עֶבֶד וְאַתָּם תְּהִיוּ נְקִיִּים... וְיִמְצָא הַגִּבְעִי בְּאִמְתַּחֲת בְּנִימִן.

הָאֵל-לֵהִימָּן מִצְאָ אֶת עֶבְדֶיךָ הַגִּבְעִי עֶבְדִּים לְאֶדְנִי גַם אֶנְחֶנּוּ גַם אֲשֶׁר נִמְצָא הַגִּבְעִי בְיָדוֹ... הָאִישׁ אֲשֶׁר נִמְצָא הַגִּבְעִי בְיָדוֹ הוּא יְהוּדָה לִי עֶבֶד... פֶּן אֶרְאֶה בְרַע אֲשֶׁר יִמְצָא אֶת אָבִי.

החוקרים מתלבטים רבות במענה לשאלה, כיצד אפשר להכריע ששילוב אינטנסיבי של מילה מסוימת בסיפור הוא שילוב מכוון שתפקידו להנחות את הקורא בקריאתו. אחד הקריטריונים המובהקים לסימון מילה מסוימת כ'מילה מנחה' מכוונת הוא ריבוי המשמעויות של המילה בטקסט הנידון. אם אותה מילה נזכרת בהוראות המתחלפות שלה, מתחזקת הסבירות שבכוונה שולבה שוב ושוב מילה זו דווקא. זהו המצב במקרה שלפנינו. גם אם אותה ההוראה הסמנטית של 'למצוא' נשמרת בכל אזכורי המילה בטקסט, היא מוסבת על דברים שונים שעל פניהם אינם קשורים זה לזה: האחים מזכירים את הכסף שהם 'מצאו' באמתחותיהם בירידה הראשונה; האיש אשר על בית יוסף, כמו גם יוסף עצמו ואחיו, מזכירים את הגביע אשר 'נמצא' באמתחת הגנב; יהודה מזכיר את העוון שהא-לוהים 'מצא', ולבסוף הוא אף מזכיר את הרעה שעלולה 'למצוא' את האב, אם הם ישובו אליו ללא בנימין. אם כן, נושאים שונים ש'נמצאים' ו'מוצאים' מכוונים משולבים ביחידה הקטנה שלפנינו.⁵

בס"ד

לקוראי הדף השבועי, שלום וברכה

בשבת זו אנו זוכים להגיש לכם את גיליון ה-1500 של "הדף השבועי" על פרשת השבוע, אשר במשך 30 שנה הוא מופיע מדי שבת בשבת, ומהווה תוספת נאה לשולחן השבת באלפי בתים בישראל.

"הדף השבועי" מכנס בין דפיו מאמרים ממיטב החוקרים והחוקרות של אוניברסיטת בר-אילן בכל תחומי המחקר, יחד עם רבנים וכותבים אורחים. לצד מאמרים ודברי עיון, אנו מביאים לפניכם צילום של "הדף השבועי" הראשון שפורסם בשנת תשנ"ג.

השילוב של עולם התורה ועולם המדע המאפיין את המאמרים המופיעים בו, מייחד אותו וקובע לו מקום של כבוד בין העלונים הרבים היוצאים לאור בשבתות, במדינת ישראל ובעולם.

רבים עסקו במשך שנים רבות במלאכה החשובה של הוצאת הדף. עורכי המאמרים, עורכים לשוניים, עובדי הפקולטה למדעי היהדות, עובדי לשכת הרב ואנשי הדפוס והדואר באוניברסיטה – לאלה ולרבים אחרים מגיעה ברכה ותודה גדולה. יישר כוחכם.

רבבות אנשים לומדים ונהנים מדף זה במהלך השנים. הוא מופץ ברבים, בבתי הכנסת, ברחבי האוניברסיטה ובאתר האינטרנט.

בימי החנוכה נפסקה הלכה כבית הלל, שאת הנרות מדליקים בדרך של "מוסיף והולך" ובכל יום מדליקים נר נוסף זכר לנס.

אנו מתפללים לקב"ה, שנמשיך להיות מוסיפים והולכים, באורה ובתורה, בכמות ובאיכות, עוד שנים רבות בע"ה.

שבת שלום וחנוכה שמח,

פרופ' שמואל רפאל | דיקן הפקולטה למדעי היהדות
הרב שלמה שפר | רב הקמפוס
ד"ר צבי שמעון | עורך הדף השבועי

מהי תרומת השילוב של הפועל 'למצוא' לסיפור? הפתח הנוח להיכנס בשערי דיון זה מצוי באזכור המפתיע ביותר של הפועל, בדברי יהודה שאמר לשליט המצרי: "הֲאֵלֶּהֶם מִצָּא אֶת עֹן עֲבָדֶיךָ" (מד:טו). כנראה יש לפרש את משמעות 'המצאה' הנזכרת כאן כהצעת ראב"ע (שם): "כי עון היה לנו וכאילו נשכח ואיננו, והיום נמצא". אך האומנם התכוון יהודה לגניבת הגביע? כאמור לעיל, נראה שהאחים הבינו שבנימין לא באמת גנב את הגביע, וגם כאן, למרות שאשמת הגניבה מופנית רק כלפי בנימין, יהודה מדבר על חוטאים בלשון רבים: "עֹן עֲבָדֶיךָ". בכך אנו נרמזים – גם אם האיש המצרי איננו יכול להבין זאת – שיש עוון אחר שרובץ על כתפי האחים כולם שא-לוהים מצא כעת, ובלשונו של רש"י: "מצא בעל חוב מקום לגבות שטר חובו".

ואכן, הפועל 'למצוא' החוזר באינטנסיביות ביחידה זו שוזר אותה עם המערכה שפתחה את הסיפור – מכירת יוסף. לצד פשע האחים המובן מאליו כלפי יוסף עם מכירתו, הכתוב מבלט בדרכים שונות שיש עשוק נוסף שנפגע בסיפור מכירת יוסף למצרים: הטעיית האב הזקן וניתוקו מבנו האהוב. הפשע כלפי האב מוצג בסיפור כחמור לא פחות מאשר הפשע כלפי האח, כפי שעולה מסצנת התיקון הגדולה של הסיפור – נאום יהודה – שבו הוא מדגיש במיוחד את הצער שייגרם לאביו, ולמענו הוא מוסר את עצמו לעבדות.

הד הרמאות שרומה האב מתגלגל עד לסצנת גניבת הגביע במיוחד בשל הפועל 'למצוא'. בהולכת האב שולל וברמאותו עשו האחים שימוש בפועל זה: "זאת מִצָּאנו הֵכָר נָא הַכֶּתֶנֶת בְּנֶךָ הוּא אִם לֹא" (לז:לב). זהו המשפט האחרון שאמרו האחים בסיפור מכירת יוסף, ו'מצאת' הכתונת, שמהדהדת בחלל בית יעקב ובחלל הסיפור את רמאותם הפושעת כלפי האב, פורצת כאן שוב. האחים עטו על פניהם מסכה מיתממת בטענתם שהם 'מצאו' דבר מה, אך למעשה הם לא 'מצאו' דבר, שהרי הם אווזים בכתונת שהם עצמם הסיפגו בדם. סצנת החבאת הגביע באמתחת בנימין חוזרת על מודל זה בדיוק, וגם מצאת הגביע איננה 'מצאה' כל עיקר. גם הפעם, זה שטוען ש'מצא' גביע הוא ששם את הגביע באמתחת בנימין ביוזמתו. גם תגובת המְרוּמִים שנחשפים למציאה המרה דומה למדיי; האחים קורעים את שמלותיהם נוכח גביע יוסף ש'נמצא' אצל בנימין (מד:יג), ממש כשם שקרע יעקב את שמלותיו נוכח כתונת יוסף ש'מצאו' האחים (לז:לד). אם יורשה לי להפליג מעט בדברים, אציע, שאולי יש בכוחו של גביע היין לייצג את הכתונת הספוגה בדם, גם נוכח הזיקה שקיימת במקרא בין דם ליון, כמו: "כִּבֶּס בַּיּוֹן לְבָשׁוֹ וְיָדָם עֲנִיבִים סוּתָה" (בר' מט:יא); "וְיָדָם עֲנִיב תִּשְׁתָּה חֶמֶר" (דב' לב:יד).

אפשר לתהות כאן, האם גם הבאת הדיאלוג של האחים עם האיש אשר על בית יוסף בדרך (מד:ו-י), עוד לפני הדיאלוג עם

יוסף עצמו (מד:טו-יז), תורמת ליצירת הזיקה בין שתי הסצנות. שני דיאלוגים אלה זהים לגמרי (האחים מציעים להעניש את כולם, והמצרי פודה אותם מעונש ומציע שרק בנימין יישאר עבד במצרים), אך יש ערך לכפילות זו במערך האנלוגיה הנידון. גם בסיפור המכירה הגיע יוסף אל האחים בשני שלבים. בעצירת ביניים בשכם פגש אותו 'איש' ושאל אותו למבוקשו: "וַיִּמְצְאוּהוּ אִישׁ וְהָיָה תַעֲהָ בְּשָׂדֶה" (לז:טו), ומשם המשיך יוסף לאחיו שבדותן: "וַיִּלְךָ יוֹסֵף אַחֵר אַחֵיו וַיִּמְצְאוּם בְּדֹתָן" (לז:יז). כתמונת-מראה, גם בסיפור מציאת הגביע הוא 'נמצא' תחילה בדרך על ידי 'האיש', אך הדיאלוג על אודות 'מצאת' הגביע יחזור על עצמו שוב כשייפגשו האחים עם יוסף.

לאור זאת אפשר לחזור שוב לדיאלוג שמתנהל סביב מציאת הגביע בין האחים לבין האיש אשר על בית יוסף. בשני הדיאלוגים הציעו האחים עונש קולקטיבי ואילו האיש המצרי – הן זה שבדרך והן יוסף שבמצרים – המתיק את העונש ואמר שרק הפושע ייענש, או ליתר דיוק – 'זה שנמצא הגביע בידו' ייענש. לדבר זה משמעות רבה, במיוחד ברובד הסמלי שרוחש מתחת לפני השטח.

דווקא בגלל שגניבת יוסף ניצבת ברקע התמונה של גניבת הגביע, אפשר לחוש גם בתיקון של האחים שכבר כעת מבצבץ ועולה. האחים מתייצבים מול האיש המצרי שתפסם בדרך ומול השליט המצרי כיחידה אחת. פעמיים הם מקבלים על עצמם עונש קולקטיבי: "וְגַם אֶנְחֵנוּ נִהְיֶה לְעֲבָדִים"; "הֲנֵנוּ עֲבָדִים לְאֲדֹנָי גַם אֶנְחֵנוּ גַם אֲשֶׁר נִמְצָא הַגָּבִיעַ בְּיָדוֹ". הדבר בולט גם בנתון שנזכר כבדרך אגב, אך בהקשר הכללי של הסיפור הוא בעל משמעות סמלית עמוקה – האחים כולם קרעו את בגדיהם ולא רק בנימין: "וַיִּקְרְעוּ שְׁמֹלֹתָם" (יג). ברור לכולם, בלי לומר מילה מיותרת, שהם אינם נוטשים את בנימין ומוסרים אותו לידי האיש המצרי, אלא כולם, כאיש אחד חוזרים מצרימה: "וַיַּעַמְסוּ אִישׁ עַל חֻמְרוֹ וַיִּשְׁבוּ הָעֵרָה" (יג). דבר זה אינו מובן מאליו. לאחר שיוסף נמכר כעבד למצרים, היה זה יעקב שקרע את בגדיו, והאחים לא השתתפו איתו (לז:לד). ואדרבה, שם ניסו "כָּל בְּנָיו וְכָל בְּנֹתָיו לְנַחֲמוֹ" (לז:לה), גם אם ללא הצלחה.

למרות הצעת האחים לראות בכולם יחידה אחת מגובשת, יוסף מצידו הציע להפריד בין בני לאה לבין בנה של רחל: זה שהגביע נמצא בידו יישאר עבד, ואילו האחים 'יעלו לשלום' אל אביהם. אולי מדויק יותר לומר, שיוסף הציע להפריד **שוב** בין בני לאה ובני רחל. שאלת חייו של יוסף עומדת להתברר נוכח תגובת האחים; התסכול העמוק ביותר שמלווה אותו מאז נטישת המשפחה עומד להגיע סוף סוף לידי פתרון, וברגע זה יהודה פותח את פיו, ובמסירות נפש למען האח ולמען האב מביא את ריב האחים הגדול אל הפיוס המיוחל.

1 אני מניח, כגישה המקובלת בין הפרשנים, שגם הכסף המושב בפי אמתחת האחים הושם בהיחבא, ושהאחים לא ידעו על כך. להצעה אחרת ראו בפירושו רמב"ן במקום.

2 בניגוד לעמדת גרין שטען, שמתוך האסטרטגיה שיהודה מאמץ נראה שהוא סבור שבנימין אשם ("What Profit For Us?", B. Green, Remembering the Story of Joseph, Lanham, MD 1996, p. 151).

3 לא נוכל במסגרת זו לפתוח לדיון את מגמת ההתנהגות של יוסף והתנכרותו לאחיו, אך בכמה מקומות לאורך הסיפור נדמה שיוסף רומז לאחיו שגם הוא יודע שמדובר בעלילות שווא. הרחבתי בדבר בהזדמנות אחרת, והרוצה לבחון את הטענה מוזמן לעיין שם (י' גרוסמן, יוסף: סיפורם של חלומות [סדרת נעם], ראשון לציון תשפ"ב, עמ' 256-239).

4 משה ווינפלד כתב ש"השורש מצא מופיע שבע פעמים בפרשה שלפנינו" (בראשית, עולם התנ"ך, עמ' 234), מפני שהוא התעלם מהמציאה האחרונה שבה יהודה חתם את נאומו. זה אומנם נזכר כבר בפרשה הבאה, אך קשה לראות בתגובת יהודה (מד:יח-לד) לדרישת יוסף שבנימין יישאר עבד (מד:יז), יחידה ספרותית חדשה ונפרדת.

5 כפי שקורה במקרים מעין אלו, תרגומים שביקשו להישאר נאמנים למשמעות הפסוקים, נאלצו להמיר את הפועל 'למצוא' בפעלים אחרים, כי "התעקשות" הכתוב לשלב דווקא את 'למצוא' אינה פשוטה כל עיקר. הרי דוגמה מייצגת של התרגום של New American Bible: "the money that we found in the mouths of our bags"; "God has uncovered your servants' guilt" (16); "the anguish that would overcome my father" (34) (8);

6 העונש שהאחים משיתים על הגנב, לפני שמתגלה הגביע, הוא מוות: "אֲשֶׁר יִמְצָא אֹתוֹ מֵעַבְדֶיךָ וְיָמַת" (ט). גם אם העונש החמור שהם מקבלים על עצמם קשור בביטחון הגמור שיש להם שהגביע לא יימצא בשקיהם, לא תהא זו גוזמה לומר שהאחים מקבלים על עצמם – לפחות באופן סמלי – את העונש שאכן מתאים לעוון הנרמז מבעד לתמונה זו: "כִּי יִמְצָא אִישׁ גִּנֵּב נַפְשׁוֹ מֵאֶחָיו מִבְּנֵי יִשְׂרָאֵל וְהִתְעַמַּר בּוֹ וְתָקְרוּ, וְיָמַת הַגֵּנֵב הַהוּא" (דב' כד:ז).

7 יעקב, כזכור, שלח את יוסף אל האחים כדי לראות את שלומם: "לֵךְ נָא רְאֵה אֶת שְׁלוֹם אֶחָיֶךָ וְאֶת שְׁלוֹם הַצֵּאן וְהִשְׁבֵּנִי דָבָר" (לז:יז), וכעת יוסף מציע לאחים לשוב אל אביהם 'לשלום'.

הגיגים על חג החנוכה ועל אור וחושך מזווית חינוכית

פרופ' זהבית גרוס

דקנית הפקולטה לחינוך, אוניברסיטת בר-אילן

חג החנוכה הוא אחד החגים המיוחדים בלוח השנה העברי. זהו חג לאומי לציון ניצחון החשמונאים במרד נגד היוונים בתקופת בית המקדש השני. חנוכה הוא חג של מרד ומאבק לשם הקמתה של ריבונות יהודית בארץ ישראל, והוא מבטא את עוז הרוח היהודית שהתגברה על הניסיון של היוונים לחסל את הפרטיקולריות היהודית לטובת האוניברסליות של התרבות היוונית המשעבדת את היחיד לאקסטרניזי ולפיזי. חנוכה הוא חג של אורה, שמחה והודיה על חידוש עבודת המקדש ועל נס פך השמן. מעבר לניצחון הצבאי הפיזי של מדינת החשמונאים (שחננו בכ"ה בכסלו) זהו חג חינוכי ('חנוכה' משורש ח'נ'ך) המסמל את ניצחון הרוח וביצורו של אתוס הגבורה הרוחנית היהודית. העובדה שהוא כרוך בהדלקת נרות מוסיפה לו מימד רוחני מיסטי מיוחד.

שימורו של חג החנוכה בתודעה הלאומית הוא דוגמה לאופן שבו יש לשמר זיכרון קולקטיבי.

שאלת שימור הזיכרון היא שאלת מפתח בעולם היהדות. הזיכרון הוא אחד המרכיבים בהבנייתה של זהות קוהרנטית. בימים אלו כולנו מתלבטים באשר לשימור זיכרון השואה, ונראה שבעיצוב הזיכרון של חג החנוכה על פי חז"ל ישנם כמה מרכיבים, אבני בניין, שמהם ניתן ללמוד כיצד אפשר להפוך את זיכרון השואה לזיכרון היסטורי בעל משמעות על-זמנית. הפסיכולוג אהרון אנטונובסקי, שפיתח את הגישה הסלוטוגנית בפסיכולוגיה, טען כי תחושת קוהרנטיות היא נטייה אישיותית המבטאת את המידה שבה יש לאדם ביטחון בסיסי ומתמשך, שמה שמתרחש בסביבתו הפנימית או החיצונית הוא צפוי, מובן וניתן להסבה לפיכך, לתחושת קוהרנטיות שלושה מרכיבים עיקריים, ולענייננו נמצאים בהלימה עם סיפור חג החנוכה, כפי שהדבר בא לידי ביטוי בתפילת על הניסים הנאמרת בחג הזה: 1. מובנות – העולם מובן ויש בו חוקיות ברורה שניתנת להבנה: בימי מתתיהו בן יוחנן כהן גדול... כשעמדה מלכות יוון הרשעה על עמך ישראל – הטקסט הקונוני מביא את המאמין להבנת הבעיה והחוקיות של העולם מבחינת תפיסתו של הקב"ה את העולם; יש להבין כי מטרתה של מלכות יוון הרשעה הייתה לחסל את עולם התורה "להשכיחם תורתך ולהעבירם מחוקי רצונך". 2. נהילות – לאדם יש יכולת להתנהל בעולם, וגם במקרה שהוא נתקל בקושי הוא יידע להתנהל או לחילופין הוא יבין את דרך ההתנהלות של העולם. כלומר, הבנת דרך הנהגתו של הקב"ה את העולם

וניהולו: "ואתה ברחמיך הרבים עמדת להם בעת צרתם, רבת את ריבם, נקמת את נקמתם... 3. משמעותיות – העולם משמעותי עבור האדם, וכחלק אינטגרלי מהקיום האקזיסטנציאלי שלו הוא מחפש אחר משמעות ופועל בהתאמה למשמעות שהוא מייחס לעולם בזיקה להבנה שלו את הבעיה (מובנות) ולדרך הנהגתו של הקב"ה (נהילות). המשמעות של דרך הנהגה והפעולה של הקב"ה מעוצבת בתוך הטקסט הקונוני: "ולך עשית שם גדול וקדוש בעולמך... ועשית עמם נס ופלא ונודה לשמך הגדול סלה". ובהלימה להבנת התוצאה והמשמעות של הפעולה, של החג והדלקת הנרות: "להודות ולהלל לשמך הגדול".

תחושת הקוהרנטיות מערבת רכיבים שכליים, רגשיים ומוטיבציוניים, ומאפשרת להתמודד עם אתגרים, משברים ולחצים. זיכרונות בעלי אופי שלילי עלולים לפגוע בתחושת הקוהרנטיות, ואילו אירועים וזיכרונות בעלי אופי חיובי עשויים לחזק אותה. טקסי חג החנוכה, התפילות והברכות המיוחדות לחג מבטאים ומסבירים למאמין את דרך הנהגתו של הקב"ה בעולם של חושך; כיצד ניתן לפרש ולהבין את החושך, איזו משמעות יש לייחס לחושך ולאור, כיצד צריך לפעול ומהי המשמעות של הפעולה. הטקסט של "על הניסים" מעצב את הזיכרון הקולקטיבי, מבנה את תחושת הקוהרנטיות של המאמין מדורי דורות, והוא מועבר בתהליך של סוציאליזציה ראשונית כטקסט מכונן החל מגן הילדים.

למעשה, במשך דורות רבים ניצחון היהודים על היוונים ונס פך השמן הפכו להיות אירוע מכונן שהבנה את הזהות הקוהרנטית של היחיד ושל האומה. תחושת המובנות, הנהילות והמשמעותיות התחזקו באמצעות מערכת סימבולית (מנורה, שמן, אור) שבאה להעצים את תחושת הקוהרנטיות ולהקבנות באופן שיטתי את הזיכרון.

ניתן לציין ארבעה מרכיבים עיקריים שבגינם זכה חג החנוכה לזיכרון עולם:

- 1. רגולציה** – חקיקה דתית: יש צווי מפורש של רבנן להדלקת נרות חנוכה. ישנה הבניה של המצווה, והגדרת גבולות ברורה ומאורגנת שלה במסגרת מרחב וזמן מוגדר של לוח השנה.
- 2. נרטיב הרואי** – במרכזו של החג סיפור הרואי של הצלחה ותקווה המאפשר הזדהות ורצון להשתייך. זהו נרטיב בעל אופי אינקלוסיבי רב ערוצי, שיש בו היבט מדיני, צבאי, כלכלי, מגדרי ואידאולוגי. ריבוי ההיבטים מאפשר לקבוצות ויחידים רבים יותר לרצות להשתייך, ולראות בסיפור חלק אינטגרלי ובבואה של נפש האדם השואפת באופן טבעי לנצח ולבער את הרע.
- 3. סימבוליקה וריטואלים** – ישנם ביטויים פיזיים לשימור הזיכרון של הניצחון והמרד, כמו הדלקת נרות בחנוכייה וכן מאכלים מיוחדים (בעיקר עם שמן) ומשחקים. מטרת

הריטואלים היא להבנות את תהליך הלמידה החווייתית המערבת את חמשת החושים, שתפקידם לסמן, להטביע ולצרוב את חותמו של המסר החינוכי בתודעה של היחיד והחברה באופן בלתי אמצעי.

4. רלוונטיות – אחד המוטיבים המרכזיים של החג הוא יצירת דמיות (sameness) והמשכיות שבאים לידי ביטוי מוחשי באמצעות משפטי מפתח המעצבים את השפה של הקורפוס הדתי-אידיאולוגי, ובאים לידי ביטוי במילים: "בימים ההם בזמן הזה". פירושן המעשי של מילים אלו הוא, שבכל תקופה היסטורית ניתן למצוא תבניות עומק דומות המאפשרות למצוא פרשנות אקטואלית לסיפור ולרלוונטיות. כמו כן, כחלק מעיצובו של הנרטיב ההיסטורי נעשה שימוש במטבעות וצירופי הלשון כמו 'מעטים מול רבים', 'מלחמת בני אור בבני חושך', 'מלחמת כוחות הטומאה בכוחות הטוהר', ומטרתם לייצר תובנות קולקטיביות המעצבות את התודעה של היחיד ושל החברה.

זיכרון איננו מוצר סטטי שעובר מדור לדור, אלא הוא מעוצב בתהליך הבנייתי מתמשך ודינמי. בהקשר של חג החנוכה הוא השתנה ועוצב במהלך השנים בהתאמה לנסיבות המשתנות של ה"צייטיגייסט" (רוח התקופה). התנועה הציונית, לדוגמה, עיצבה את חג החנוכה והשתמשה בו כנקודת מוצא להסבר הצדקתו ועיצובו של הנרטיב הציוני, ולכן גם הציבור הציוני שאיננו דתי מרגיש תחושת שייכות והזדהות עם המסרים של החג והמוטיבים המרכזיים המוטבעים בו, ונוהג להדליק חנוכייה (על פי סקרים שמתפרסמים בכל שנה).

בראייה רטרוספקטיבית, להיות מחנך בתקופת החשמל היה אתגר מרתק. זו הייתה תקופה של שגשוג ופריחה, ומאידך של קמילה רוחנית. זו הייתה תקופה של בירור רעיוני-דתי של גבולותיו האישיים של המאמין הדתי, ושל היכולת שלו לעמוד בגבורה מול הפיתויים שאליו היה חשוף באקו-סיסטם שבתוכו הוא חי ופעל. יהודים באותה תקופה נקרעו בין מחויבותם הפרטיקולרית לשמירת תורה ומצוות לבין האפשרויות הבלתי מוגבלות להשתלבותם החברתית, הכלכלית והתרבותית בעולם הרחב. זה מה שהציעה התרבות היוונית שהייתה בעלת אופי אוניברסלי וקראה לאינטגרציה טוטאלית והיטמעות בתרבות הרוב. התרבות הנאורה נתפסה כחושך על ידי היהודים המאמינים, והחושך הפך לאור. צעירים נקרעו בין רצון לחיבור ושייכות ליהודה המכבי שנתפס כקיצוני, ואולי פונדמנטליסט, שקרא: "מי לה' אלי" ובין כמיהה עזה להתערות בתרבות היוונית שהיה בה ניחוח מרענן ומשכר של "רוח חדשה" שסחף אחריו

המונים. צעירות באותה תקופה נקרעו בין רצון להזדהות עם חנה ושבעת בניה, שמתוך אמונה תמימה הקריבה את ילדיה וסירבה להשתחוות לפסל, ובין יהודית הפמיניסטית בעלת האיגי'נסי (פעלנות יוזמת) והתושייה שהביאה למחנה ישראל את ראשו הערוף של הולופרנס, שר הצבא האשורי של נבוכדנצר (על פי המסופר בספר יהודית). זו הייתה תקופה של פיצול חברתי אידיאולוגי קשה, שאת אותותיו אנו חווים עד עצם היום הזה.

סיפור שימורו של חג החנוכה והנצחתו של הזיכרון הוא פועל יוצא של סוציאליזציה וההעברה שיטתית בין-דורית של המסרים החינוכיים של החג, הכוללים עמידה איתנה כנגד הסחף של כוחות משעבדים אקסטרניים לטובת יצירתה של זהות יהודית אותנטית בעלת מרכיבים המקדשים את השחרור הפנימי משעבוד הנפש לחיצוני ולטפל. חג החנוכה מבטא באופן סימבולי את המסע והחיפוש של האומה הישראלית אחר פך השמן הקטן שיטהר את ההיכל...

גם היום, בזמן הזה, אנחנו נמצאים בתקופה של ליקוי מאורות ואובדן דרך, ובעיקר בלבול בין עיקר וטפל. השאלה היא אם נצליח לחלץ מתוכנו את הנר הפנימי שיאיר לנו הדרך לתיקון עולם.

ישנה מחלוקת בין בית שמאי ובית הלל באשר לאופן הדלקת החנוכייה; האם "פוחת והולך" או "מוסיף והולך". כלומר, האם נדליק ביום הראשון את כל נרות החנוכייה, ובכל יום נפחית את מספר הנרות, או שאולי "מוסיף והולך" – בכל יום, בתהליך קונסטרוקטיביסטי שיטתי, נוסיף נר ועוד נר עד שנאיר את החנוכייה כולה. חכמים טוענים שביסוד המחלוקת בין בית שמאי ובית הלל קיימות שתי תפיסות חינוכיות שונות באשר לשאלה כיצד יש להתמודד עם הרע: האם יש "לשרוף את המועדון", ולאט לאט "להנמיך את הלהבות" או שיש להוסיף בהדרגתיות אור עד לסילוקו של החושך, וההלכה כבית הלל: "מוסיף והולך" שפירושו תוספת אור ועוד אור ועוד אור יביא לעולם את האור הגדול.

מחקרים אמפיריים מלמדים שהצלחות בשדה החינוך הושגו באמצעות הוספת טוב. המאבק לחירות רוחנית של היחיד וטיהור הנפש לקראת שחרורה משעבוד וגלות עובר דרך הוספה של אור. יהי רצון שנשכיל להוסיף אור, ושנדע להשתחרר מהכוחות הכובלים את חירות האדם לקראת השגתה של חירות פנימית, ניקיון פנימי וטוהר. גם בזמן הזה אנו זקוקים לפך שמן קטן שייטהר את היכל הנפש.

מדע, אמונה ונאמנות

פרופ' דורון אורבך

המחלקה לכימיה, אוניברסיטת בר-אילן

שבת חנוכה ולימוד פרשת מקץ לפנינו. זהו זמן טוב ומתאים לדבר על אמונה, נאמנות ואמת. חג החנוכה מזכיר לנו מידי שנה שנצח ישראל לא ישקר. כשעם ישראל נלחם על חירותו הרוחנית, הוא ראוי לסייעתא דשמיא.

הפסקה הנקראת "על הניסים", שאנו מזכירים בתפילה ובברכת המזון, מיטיבה לתאר את ההצלחה של ימי החנוכה. ימי החנוכה אינם מסמלים ניצחונות של גיבורים, אלא אדרבה, ניצחון של חלשים בגוף אך נחושים במלחמה על נשמתם היהודית. פסקת "על הניסים" כוללת גם את המשפט "מסרת... זדים ביד עוסקי תורתך". כלומר, הניצחון של 'עוסקי תורתך' על הזדים. כאן למעשה עולים מדרגה; מניצחון הרוח ("גיבורים ביד חלשים") לניצחון חשוב יותר – ניצחון השכל; הניצחון על הזדים הנלחמים בתורת ישראל על ידי 'פילוסופיה' שגויה וליצנות. ניצחון זה מובטח על ידי 'עוסקי תורתך' שיש להם את הכלים השכליים להשיב מלחמה שיערה.

אכן, חשוב לציין את חשיבותו של השכל בכל הקשור ליהדות. כפי שמורים ספרי היסוד ביהדות "חובת הלבבות", "דרך השם" ו"הכוזרי", אל האמת היהודית אפשר להגיע דרך התבוננות בבריאה, לימוד תולדות עם ישראל ולימוד תורת ישראל בשכל ישר. ההתבוננות בבריאה נעשית היום בדרכים המשוכללות ביותר על ידי המדע המודרני, ומסתבר שהמציאות הטבעית המוחשית מתנהלת למעשה על ידי מספר סופי של חוקי טבע: גרביטציה, חוקי המכניקה הקלאסית והקוונטית, חוקים אלקטרומגנטיים, חוקי התרמודינמיקה, הפיסיקה הגרעינית ועוד חוקים ספורים. כל החוקים הללו, ללא יוצא מן הכלל, מצייתים למתמטיקה שהמוח האנושי יודע להגות, ולמעשה יצר אותה עוד לפני שנתגלו רוב החוקים. מתמטיקה היא מרכיב

חשוב ביצירה השכלית של כל ציביליזציה אנושית (במקביל ליצירה בכתיבה, שירה, מוזיקה, אמנות ותקשורת). בזכות הצייתנות הזו, היכרות עם חוקי הטבע מאפשרת פיתוח הנדסה כמו בניין, מכניקה, תחבורה, תעופה, חשמל, אלקטרוניקה ועוד. מדענים דגולים רבים כניוטון, פלאנק ושרדינגר ראו בכך מתת א-ל; התגלות בורא העולם לכלל המין האנושי. אבל ההיכרות עם הישגי המדע המודרני אינה יכולה לחבר אותנו לידיעת א-לוהים, היא הכלי המשוכלל ביותר להתפעל מפלאי הבריאה, אך נעצרת שם. חשוב לציין שכל חוקי הטבע הם שרירותיים לחלוטין. המדע לא ענה מעולם לשאלות ה"למה"? כל יכולתו היא לענות על שאלות ה"איך", בזכות הנגשתם של חוקי הטבע לשכל האנושי ע"י המתמטיקה שהיא, כאמור, פרי יצירתו.

החיבור הישיר של האנושות עם א-לוהים נעשה דרך ההתגלות שלו לעם ישראל במשך 1,000 שנים של נבואה, על ידי אלפי נביאים, ממתן תורה ע"י משה רבנו ועד ראשית התקופה של בית שני, לפני כ-2,400 שנים. היהודי נדרש ללמוד, להתבונן ולהשיב אל ליבו, כפי שכתוב בפרשת ואתחנן, ואנו אומרים בתפילה 3 פעמים ביום: "וַיְדַעְתָּ הַיּוֹם וְהֵשַׁבְתָּ אֶל-לְבָבְךָ כִּי ה' הוּא הָאֱ-לֹהִים בְּשִׁמְיִם מִמֶּעַל וְעַל הָאָרֶץ מִתַּחַת, אִין עוֹד" (דב' ד:ט). לדרישה הזו קוראים 'אמונה'. יש אמונה מלשון אמון – אמונה שאנו נדרשים לה כשנגמרת הידיעה, אבל יש גם אמונה מסוג "וַצַּדִּיק בְּאֱמוּנָתוֹ יִחְיֶה" (חב' ב:ד); "וַיִּירָאוּ הָעַם אֶת ה' וַיֵּאֱמִינוּ בֹה' וּבְמִשְׁה עֲבָדוֹ" (שמ' יד:לא). אמונה מלשון אמון היא פחות וודאית מידיעה, אבל משמעות האמונה בשני הפסוקים דלעיל היא שכלול הידיעה והפיכתה לכוח פועל. 'להשיב אל הלב' משמעו להפוך ידיעה והבנה למקור עשייה. ימי החנוכה מחזקים את האמונה במובנה החזק – הפיכת ידיעה לכוח מניע. שהרי המכבים החלשים, אך הנחושים באמונתם, נלחמו על נשמת עם ישראל, והקב"ה גמל להם בנס גלוי בבית המקדש. את הנס הגלוי הזה אנו מפרסמים בהדלקת נרות חנוכה.

מצוות ימי החנוכה היא דוגמה נפלאה של חיזוק הידיעה מדור לדור על ידי פעולה מתמשכת משנה לשנה של פרסום הנס. יסודות האמונה היהודית נכוננו על ידי יציאת מצרים, קריעת ים

סוף ומתן תורה; ניסים שנראו ונחוו ע"י מיליוני בני עמנו כחוויה לאומית המונית, ומועברים מדור לדור מידי שנה בחגי ישראל כחוויות לאומיות על פי הצו של "וַיְדַעְתָּ הַיּוֹם וְהֵשַׁבְתָּ אֶל-לְבָבְךָ". ניתן לסכם שהקשר של ריבונו של עולם עם האנושות עובר דרך שתי התגלויות: אל כלל האנושות – דרך חוקי הטבע המונגשים לשכל האדם ולתועלתו בזכות ציותם למתמטיקה (פרי מוחו של האדם), ודרך הגילוי הנבואי לעם ישראל במשך 1,000 שנות היסטוריה, המסוכם ב-24 ספרי התנ"ך.

מאמון ואמונה אנו עוברים לנאמנות, כפי שהיא באה לידי ביטוי בפרשתנו. גיבור הפרשה הוא ללא ספק יוסף הצדיק שמבירא עמיקתא – מעמקי בית הכלא עלה לאיגרא רמה – משנה למלך מצרים, המציל את כל ארצות המזרח התיכון מרעב. מעניין שבסדר האושפיזין יוסף הוא השישי (ולא לפי הסדר הכרונולוגי שלהם. הוא מובא אחרי משה ואהרון), לפני מלכות, והוא מייצג את ספירת היסוד. הרי כל אחד משבעת האושפיזין (אברהם, יצחק, יעקב, משה, אהרון, יוסף, דוד – על פי מסורת מקובלת) הגיע לדרגה כה גבוהה של צלם א-לוהים, שהוא ראוי לייצג ספירה. מהי ספירת היסוד? למה יוסף? חיי יוסף כוללים סדרת מהלכים מרתקים בעלי מכה משותף מרשים. יעקב אביו רואה בו את בכורו הרוחני. הוא נשלח לחפש את אחיו, אך מובא כעבד למצרים ומגיע לשרת בבית השר פוטיפר. עד מהרה הוא הופך להיות שם מנהל הארמון. תלונות אשתו של פוטיפר על ניסיון לאונס, כביכול, על ידי יוסף מאלצים את פוטיפר להענישו, והוא שולח את יוסף לכלא. ברור שבסתר ליבו לא האמין פוטיפר לאשתו, שכן אחרת לא היה שם אותו בבית הכלא האקסקלוסיבי של עבדי מלך מצרים. מנהל הכלא 'מגלה' את יוסף והופך אותו ליד ימינו, מנהל האסירים.

פרשתנו מספרת על החלום המטריד של פרעה, המביא בסופו של דבר לשחרורו המפתיע של יוסף מן הכלא כדי שיפתור את חלומו. יוסף עושה מול פרעה קידוש השם גדול בהצהרתו שכל יכולתו היא מתת בורא עולם, ולאחר פתרון החלום הוא הופך בו ביום מעבד למשנה למלך מצרים. בהמשך הוא מנצל את שנות השפע כדי לאגור כמויות עתק של מזון בר שימור, ומציל את מצרים ושכנותיה בשנות הרעב. הוא גומל טוב לפרעה על חסדו עימו, ובמהלך מבריק הופך את פרעה להיות הבעלים של אדמות מצרים ואת תושבי המדינה לארסי פרעה. למרבה הפלא, העם המצרי לא התמרד; הוא שיתף פעולה עם יוסף והודה לו. לאחר פגישתו עם אחיו והתוודעותו אליהם הוא התפייס עימם, הביא את כל בית יעקב למצרים, ושיכן אותם בארץ גושן שבה יוכלו להתפתח ולגדול בלי להתבולל עם המצרים. התכונה הבולטת של יוסף בכל המהלכים הללו היא נאמנות. הוא משדר נאמנות אפילו ממבט ראשון, ומצדיק להפליא את האשראי שהוא מקבל.

נאמנות היא אחת התכונות שבהן אנו מקלסים את הקב"ה, ואחת המחמאות הגדולות שכן עמנו יכול לקבל – 'יהודי נאמן'. אני מציע לקשור את המושג 'ספירת יסוד' לתכונת הנאמנות. הכתוב מדגיש את העובדה שיוסף לא נפל בפח שטמנה לו אשת פוטיפר, ולכן הוא נקרא 'יוסף הצדיק'. חז"ל קושרים את עמידתו בניסיון בנאמנותו לדיוקן אביו. כך אפשר להבין את סדר הספירות, שעל פיו הנאמנות קודמת למלכות. שהרי נאמנות היא הבסיס לכל התארגנות אנושית בריאה וברת קיימא. בלי נאמנות אין שום בסיס למלכות. אם כן, פרשתנו מתרכזת ביוסף – אבטיפוס של יהודי נאמן, המשקף בנאמנותו צלם א-לוהים ממש. ובמקביל, ימי החנוכה מרוממים נאמנות של עם ישראל לדרכו ולתורתו במסירות נפש, שזכתה להארה א-לוהית על ידי נס פך השמן. פרסום הנס משנה לשנה בימי החנוכה הוא תעודת כבוד לנאמנותו של עם ישראל לתורתו ולברית הכרותה לו עם ריבונו של עולם – המשך מורשתו של יוסף הצדיק.

מה קרה למשכן וכליו?

בארבע מרשימות שמספר שמות - תרומות הצהו ויקהל ופקודו - מדובר
הנהגה המשכן הכלי, כמון ארון הברית והכפרות, מנורת הזהב, שלוח
של יקרים לזוהאל, ובדאי שמו, ושאלת השאלה מה קרה לאוצרות אלה, שראו את שמו
הברית אידיאולוגיה ג'ונס (Indiana Jones) המהמר את חיפושיו אחרי ארון
מפורסם ידועים את השוברים של אושי הליווד לשאלה זו, ואולם רמזים
מגורים, שהשאירו לו חזיל מנג'ונים על כיוונים שונים, ואולי לא פחות
אכן ישנן מסורות אחדות בענין גויטתו של הארון, כמו זו שבמשנה
שקלים, אב-ב שם נאמר שמסורת בידם של בית רבן נמלטת ושל בית ר'
הגנוה, אב-ב שם נאמר שהיה מתעסק, וראה הרצפה נשל לשבת דור העצום
העצים שבבית המקדש [השני] עם גנו הארון, עוד עם מסופר:
משה בכחו אחד שהיה מתעסק, וראה הרצפה נשל לשבת דור העצום
הדבר עד שיעתה נשמרה, וידוע ביוחד ששם הארון נגון, בשלשעת דור
ואילו מסורת אחת (בתוספתא שקלים סוף פרק א) מספרת שהארון נלה לבבל
עם הרבן בית אהרת (בתוספתא שקלים סוף פרק א) מספרת שהארון נלה לבבל
אבל
(ובמקבילה מענינת במיוחד העדות שמסרה לנו במדרש שמות רבה נ ד
יואיר כן... ישיא את הפרכת ויקח... אמר... אלעזר ביד
ושאלתי ונאת ראיתי את הפרכת וקחתי... אמר... אלעזר ביד
מדם יום הכפורים שהיה רומל: מה הדם הזה שעל הכפרות? ואמר לו:
לתינח שזרחה של הפרכת ברומי, וחו עליו כמה טיפי דמים.
הנהגה וואם נראתה מסורת ברומי, לא נגנה-במה (עליו).
ידוע עם הארון לבבל, כשאתה מסורת שבתוספתא שקלים שהזכרתי לעיל, שלעו
אלא שעה עליו לברר כיצד הגיעה המקל, ומבלי ראויה שבריו הגלגלי אלה עליו נלקחה
ברומי, ואני יוסי: איך נגלה אותה לבבל?
יוסי הוא בו של ר' יוסי, אמר: אמר ר' אלעזר את הארון והחרב רבה א
המקדש ששעזרו הכמים אלה יוסי ראויה שבריו הגלגלי אלה עליו נלקחה
מנורת בית המקדש של הקיסר לארץ חרבוו שבעה הקנים, שבעת 70 כסתי, ובימיחם היו כלי
שברומה עד עם היום הזה, מקדש זה נחרב בשרפה גדולה בשנת 191 לסה'נ, אלה וביניהם
ואולם יש אומרים שעדיו בנינטיית כלי המקדש ניצולו, אבל לא נודע לסה'נ, אלה וביניהם
הועברו. יש אומרים שהקיסר (הקסוקומבות) שברומה והיו כאלה העצומים התת-קרקעיים
ברשות ושלא ברשות לחפש אחרי שברומה אשר ניסו להכנס לשם
לא הצליח אף אחד, ועוד היון למעוד.

דניאל שפרבר

הפקולטה למדעי היהדות
בשנת רב הקספוס

קראו את הגיליון הראשון של 'הדף השבועי' של אוניברסיטת בר-אילן משנת תשנ"ג, 1993

לקבלת 'הדף השבועי' מדי שבוע נא לשלוח בקשה למייל:
Gr.dafshv@biu.ac.il

לצפייה בגיליונות 'הדף השבועי' חפשו ברשת:
"הדף השבועי בר-אילן"

© משפיעים על המחר, היום.